

Задержчук І. П.

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Сучасна територія України за своїм національним складом є досить строкатою, що пов'язано з особливістю її історичного розвитку. Як наслідок, ми сьогодні маємо багатонаціональну державу, в якій відносини між різними етнічними групами будуються на основах гуманізму та толерантності. Звісно, таке надбання українців пов'язане із багатовіковими традиціями міжнаціонального спілкування. У наші дні як ніколи є актуальним вивчення цього досвіду та його подальша популяризація, не лише серед українського населення, але й на міжнародному рівні. Поміж багатьох народів, які населяють Україну, особливо виділяються представники західноєвропейських країн, зокрема німці. Саме вони додали свій особливий колорит у розвиток української історії. Вивчення взаємин українців та німців, в умовах єдиного територіального простору, є актуальним. Адже загальновідомо, що Президент України В.А. Ющенко поставив стратегічну мету – членство України в Європейському Союзі. Саме, ще й тому є важливим дослідження сумісництва двох різних культур у просторах однієї території.

Головна мета дослідження, полягає у дослідженні особливостей виникнення та розселення німецької етнічної групи на території сучасної України. Для вирішення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: по-перше, виявити причини німецької колонізації; по-друге, проаналізувати умови переселення; по-третє, з'ясувати кількісний склад німецької етнічної групи на початок XX ст.

Науковим працям, які вийшли друком в XIX – XX ст., у підході до вивчення історії німців України характерно висвітлення окремих хронологічних періодів та територіальна обмеженість. Наприклад, ці особливості характерні працям А. Клаус, І.М. Кулінич, І. Плева, С. Бобильова, М. Костюк, М. Васильчик [1] та інші науковцям. Тобто, комплексне історико-правове дослідження в якому б аналізувалися причини й умови німецької колонізації відсутнє.

Свідчення про перебування німців на території України зустрічаються в письмових джерелах вже в перші століття нашої ери, але системного характеру німецька колонізація змогла набути лише у XVIII – XIX ст. Саме у ці часи відбувається масова колонізація українських земель вихідцями з німецькомовних земель.

Досліджуючи тематику історії розвитку німецької етнічної групи на території України, необхідно детально зупинитися на причинах, які спонукали людей покинути століттями обжиті землі. Завдяки проведеному історіографічному аналізу є можливість стверджувати, що іноземців, у більшості вихідці із німецькомовних земель, до міграції спонукали особливості європейської історії XVIII ст. Вони характеризуються постійними війнами, які неминуче призводили до погіршення становища сільського й міського населення. Особливо це далось взнаки під час семилітньої війни (1756–1763) та революційних війн (1792–1801).

Крім постійних війн, які мали місце у XVIII ст. також необхідно відмітити відсутність у німецьких держав власних колоній в нововідкритих частинах світу, наприклад, як у Великобританії або Голландії, куди могли переселитися бажуючі. Крім того, в Європі були відсутні вільні землі, чого не можна сказати про українські землі XVIII – на початку XIX ст. Також Західні та Південні землі Німеччини були досить перенаселеними, що призводило до формування значного прошарку безземельних селян [2, с. 53 – 55].

Не останню роль серед мотивів, які спонукали німців до переселення відігравали листи родичів, якими вони закликали своїх рідних переїздити на українські землі. Наприклад, у 1741 р. п'ять сімей із Аура-Тримберга просилися переїхати до Мукачева. Пояснювали вони це прагнення тим, що 4 роки тому назад туди переселилися їхні родичі та «отримали для цього не тільки все необхідне для життя, але й велике задоволення» [3, с. 108].

Перелічені причини стосуються усіх іноземців, які переселялися на українські землі. Хоча в окремі регіони переселенці приїздили під впливом зміни політичної ситуації у місцях їх постійного проживання. Наприклад, масове заселення волинських земель у 30-60-ті рр. XIX ст. насамперед було викликано польськими повстаннями 1830 – 1831 рр. та 1863 р. Під час цих подій німці зайняли лояльну й вірогідну позицію російському імператору, за що зазнали переслідування з боку повсталих. За таких обставин німці, які проживали у Царстві Польському, були змушені шукати притулок у Волинській губернії. Таке рішення пояснювалось близькістю розташування й саме головне, що на Волині повстання було придушено досить швидко. Крім того, російський уряд надавав допомогу політичним біженцям, якими й були німці [4, с. 30 – 35].

Серед причин, які спонукали німецьку колонізацію на українські землі, потрібно розглянути й релігійну ситуацію, що склалася у Західній Європі в XVIII ст. Загально відомо, що наслідком Реформації стало виникнення протестантизму. Особливе місце серед протестантів займали меноніти, які страждали від релігійних утисків. У першу чергу тому, що відбування військової повинності суперечило основним догматам віри цієї конфесії, а саме: відмови від володіння зброєю та заборони приносити присягу. В умовах тогочасної Пруссії це було не реально, адже ця країна у XVIII ст. проводила активну мілітаристську політику. Саме тому прусський уряд намагався тиснути на менонітів економічними заходами: збільшенням податків, обмеженням їх господарської діяльності [2, с. 54 – 55]. Наприклад, Фрідріх II з 1780 р. замість рекрутської повинності змусив їх сплачувати податок на утримання кадетського корпусу, а Фрідріх Вільгельм II збільшив внески менонітів на користь лютеранської церкви і позбавив права на придбання землі [5, с. 46 – 48]. Меноніти такий наступ сприйняли як релігійне гноблення, тому ця конфесія із легкістю сприйняла пропозицію російського уряду.

Звісно, що всі перелічені причини були пов'язанні із внутрішніми особливостями розвитку німецьких держав у XVIII ст. Тим не менш, саме політичний та економічний розвиток, а також релігійні догмати, створили надійне підґрунтя, для міграційних настроїв серед жителів європейських країн.

Якщо говорити про зовнішній фактор, перш за все необхідно зазначити, що Російська та Австрійська імперії були дуже зацікавлені в переселеннях. Адже, загалом відомо, що ці дві держави у другій половині XVIII ст. приєднали значні території, які потребували робочих рук, а власними людськими силами не були в змозі скористатися.

Керівництво Росії та Австрії володіло ситуацією, що склалася в німецьких князівствах. Саме тому уряди цих країн доклали чи малих зусиль, щоб створити привабливі умови для міграції іноземців на вільні території своїх держав.

Першими інтерес до можливості переселення німців на вільні землі проявили представники Австрійської держави. Найбільшу роль відіграли представники роду Шенборів. Так, Лотар-Франц Шенборн, єпископ Бамбергський та архієпископ Майнцький в 1728 р. отримав Мукачівську доміну, землі якої знаходилися в занедбаному стані, але він помер через чотири місяці після отримання цих земель. Спадкоємцем став його племінник – Фрідріх-Карл Шенборн, імперський віце-канцлер, єпископ Бамбергський та Вюрцбургський. Саме він розпочав проводити переселенську політику, адже на отриманих територіях не вистачало населення [3, с. 104].

З метою зацікавлення німців до переїзду в Закарпаття Шенбори видавали «переселенські патенти». Перший побачив світ в 1730 р. Документ передбачав, крім безпосереднього запрошення до переїзду в район Мукачева й надання певних пільг й наступне: по-перше, кожному господареві гарантувалася земельний наділ у тому розмірі, який він міг опрацювати за допомогою двох коней або двох волів; по-друге, поселенці отримували сінокіс і пасовисько. Також «переселенський патент» передбачав, що всі витрати на переїзд, харчування та опалення в першу зиму брали на себе Шенбори. Всі перераховані пільги надавалися безкоштовно. Проте всі хто поселявся на землях Шенборів, отримували статус «працюючих підданих». Цей статус передбачав, що селянин мав би працювати один день в неділю з тяглом або два дні без нього на Шенбора [3, с. 104 – 106].

В 1746 р. було видано другий «переселенський патент». Головна його відмінність від першого полягала у тому, що він передбачав відміну статусу «працюючих підданих», фактично кріпацтва. Звісно, що наявність такого пункту робила землі Закарпаття більш привабливими для переселення та заснування колоній.

Особливе місце займає третій «переселенський патент», який побачив світ 22 листопада 1761 р. У цьому документі перевага надавалася ремісникам-професіоналам, а саме: ткалям, кожум'якам, а також гірських робітникам для відродження рудників [3, 109 – 110].

Отже, проаналізувавши три «переселенські патенти» необхідно констатувати, що першочергово перед переселенцями ставилося завдання відродження сільського господарства краю. Саме на це був направлений перший «переселенський патент» родини Шенборів. Однак, із відновленням сільського господарства, а також із збільшенням на європейському ринку попиту не лише на продукцію тваринництва й землеробства, але й промисловості, виникає необхідність відкриття різних підприємств. Саме тому, третій «переселенський патент» передбачав переселення професійних ремісників.

Схожа ситуація спостерігається й на Буковині. Цей регіон України також на першому етапі заселявся за ініціативою власників землі, а не держави. В 1760 р. розпочався приплив німців на територію Буковини. За ініціативою графа Августа Понятовського було поселено ткалів у Прилучу. Проте слід зазначити, що переселення іноземців було вольовим рішенням графа, і не передбачала наділення німців привілеями [6, с. 120 – 121]. У результаті поселення прийшло у стан занепаду на 1775 р. В 1771 р. остзейський масон барон Петр Ніколь Гартенберг-Садогурський отримав право на відкуп монетного карбування на землях поблизу сіл Рогіз та Жучка (поблизу Чернівців). Саме на цих теренах барон розселив німців з округи Ноймаркт, але й це поселення не мало свого логічного продовження [6, с. 121].

Таким чином, якщо німецька колонізація Закарпаття відбувалася на основі чітких правил, відрізнялася своєю організованістю, то про буковинські поселення це важко сказати. Також німецька колонізація Буковини за своїм характером була лише ремісничою.

Ситуація докорінно змінилася після приєднання Закарпаття, Буковини та Галичини до складу Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії. Цісарська влада звернула свою увагу на стан промисловості та сільського господарства регіону. Для покращення економічної ситуації було вирішено заселити регіон вихідцями із європейських держав, в основному з німецьких земель. У зв'язку із цим влада розробила відповідну законодавчу базу.

30 червня 1775 р. Імперська рада у Відні прийняла умови заселення Закарпаття спеціалістами в області лісової справи. Переселенцям держава гарантувала виділення земельної ділянки, будівництво будинку, кожному гарантувалося платня у розмірі 1000 гульденів на рік. Крім того, у випадку смерті переселенця його вдова та не більш ніж чотири дитини повинні були отримувати пенсію [3, с. 110]. Тобто австрійська влада бачила у німцях-колоністах саме ту робочу силу, яка мала б покращити культуру лісного господарства.

Схожа ситуація спостерігається й на Буковині. Із входженням цього краю в 1774 р. до складу Австрії, розпочався процес економічного відродження регіону. Перш за все основна увага була сконцентрована на його промисловому розвитку. Саме для заснування гуралень, розробки соляних та залізрудних родовищ, покращення деревообробної справи запрошувалися німці-ремісники [6, с. 122 – 124].

Тим часом австрійська міграційна політика в Галичину ґрунтувалася на наступному – переселенці отримували гроші, коней і харчі на дорогу, безкоштовно землю із правом спадщини, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Також німецькі колоністи звільнялися від сплати державних податків та мали свободу віросповідання. Спеціально для активізації міграції австрійська імператриця Марії-Терезія 17 червня 1774 р. видала «Патент імміграції». Цей документ стосувався передусім торговців, художників, фабрикантів, спеціалістів і ремісників, мав на меті (переважно в містах) піднесення торгівлі та промисловості краю. Мігрантів звільняли на шість років від податків, а також вони отримували право на громадянство і професію безкоштовно. Католики могли оселятися скрізь, протестанти – лише у Львові, Бродях та деяких західних галицьких містах [7, с.43 – 44].

Наступний крок у проведенні колонізаторської політики зробив імператор Йосиф II. Він у 1781 р. видав «патент свободи віросповідання», який гарантував протестантам вільне і безперешкодне виконання релігійних культів. Також документ гарантував 10 років звільнення від податків. Самі поселенці та їх найстарші сини були звільнені від військової повинності [7, с.43 – 44].

Отже, західноукраїнський регіон спочатку заселявся за приватною ініціативою землевласників. Лише із приєднанням, Закарпаття, Буковини та Галичини до Австрійської імперії, переселенська політика отримала системний характер та здійснювалася на державному рівні. Крім того, у другій половині XVIII ст. цісарська влада стимулювала до міграції ремісників, що мало забезпечити розвиток промисловості у регіоні бідному на вільні землі придатні для заняття сільським господарством.

У Російській імперії активна колонізаторська політика розпочалась із приходом до влади Катерини II й перемогами російської армії у війні з Османською імперією. Результатом цих перемог стало приєднання значних територій, які були малозаселеними й економічно відсталими. В 1762 р. імператриця направила наказ до Сенату. У цьому документі, зокрема, йшла мова про те, що Сенату разом із Колегією іноземних справ дозволялося розпочати прийняття всіх бажаючих поселитися в Росії, крім євреїв [8, с. 56.]. Отже, на підставі даного наказу потрібно було розробити умови колонізації вільних земель іноземцями. 4 грудня 1762 р. Сенат видав маніфест, який давав дозвіл на міграцію всіх бажаючих на територію імперії [9, с. 126]. Колегія іноземних справ розіслала своїм закордонним представництвам маніфест з циркулярним рескриптом від 7 січня 1763 р. Документ ставив в обов'язок розміщувати умови переселення в імперію в місцевих газетах. Крім того, дипломати повинні були докладати максимум зусиль для того, щоб відбувалося успішне вербування бажаючих переїхати в Російську імперію [10, с.34.].

Але даний маніфест не зацікавив іноземців, що було пов'язано із відсутністю в його змісті чітко зазначених умов переселення. Закон лише задекларував загальні положення, які, звісно, не могли зацікавити іноземців до міграції на територію Російської імперії.

Враховуючи дані обставини, імператриця прийняла рішення продовжити колонізаційну політику і дала доручення підготувати новий маніфест. Він побачив світ 22 липня 1763 р. й мав назву «Про дозвіл всім іноземцям, в Росію приїжджаючим, селитися в тих губерніях, в яких вони побажають й про дарування їм прав». Доречно буде навести основні положення маніфесту. Перш за все цей законодавчий акт передбачав надання дозволу на переселення в межі імперії всім бажаючим іноземцям. До того ж колоністи могли селитися в усіх губерніях. Звісно, що привабливість маніфесту полягала в таких його статях, як: гарантія свободи віросповідання (вільно будувати церкви та дзвіниці, мати необхідну кількість священників та інших церковнослужителів); звільнення від військової та цивільної служби. Крім того, переселенці, після прибуття в імперію, отримували будівельні матеріали та сільськогосподарський реманент. Всі понесені державою затрати колоністи повинні були повернути після десятирічного життя в заснованих поселеннях.

Цікавим буде також зазначити, що російський уряд мав на меті заселяти свої території не лише землеробами, але й різними ремісниками, адже країна залишалася економічно відсталою. Саме на розвиток промисловості орієнтована окрема стаття маніфесту 1763 р. Вона передбачала надання різних пільг, звільнення від оплати внутрішніх, портових та прикордонних зборів, на десять років для тих товарів, які вироблялися на заснованих мануфактурах, а також не мали аналогів у Російській імперії [11, с. 35-36.].

Отже, маніфест від 22 липня 1763 р. став тим нормативно-правовим актом, який регулював умови переселенської політики російської держави. Звісно, що в закріплених у законі статтях було враховано історичні закономірності розвитку європейських країн в середині XVIII ст. Такі гарантії з боку держави, як свобода віросповідання, наділення земельними ділянками, звільнення від податків на 10 років та військової повинності були вагомим стимулом для міграції в Російську імперію.

Після успішного завершення російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., відбулося приєднання Північного Причорномор'я та Криму до складу Російської імперії. У зв'язку із цим, знову постала нагальна потреба заселення нових територій. Враховуючи накопичений досвід, наявність відповідної законодавчої бази та неможливість використання внутрішніх людських ресурсів, царський уряд запросив до переселення іноземців. Зокрема, ця політика знайшла своє втілення в маніфесті від 13 лютого 1798 р. У ньому йшла мова, що «для розвитку торгівлі й для більш сильного населення та облаштування міст і земель» запрошувалися всі іноземці, яким гарантувався повний захист з боку царя [12, с. 64.]. Також, даний нормативно-правовий акт передбачав: по-перше, свободу розселення, за винятком м. Севастополя, як військового порту; по-друге, надання в містах ділянки під будівництво, а у селах для землеробства на правах дворян; по-третє, право свободи від кріпацтва та рекрутської повинності. Та на сам кінець, маніфест передбачав надання пільг в оподаткуванні на 30 років, а від подушної назавжди [13, с. 11.].

На початку XIX ст. колонізаторська політика Російської імперії була продовжена. Вона вийшла на якісно новий рівень. Керівництво країни врахувало негативний досвід минулих років. 20 лютого 1804 р. було опубліковано новий маніфест “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів”. Мотивувалась необхідність видання цих правил тим, що «виклик колоністів... відбувався на підставі маніфесту від 1763 р.. Саме тому спочатку переселилося багато поганих господарів та більшою частиною самих бідних, які мало й на сьогоднішні дні принесли користі державі» [14, с. 14.]. Тому маніфест 1804 р. був орієнтований на професіональних землеробів, скотарів та садівників. Також нормативно-правовий акт встановлював новий механізм переселення – спочатку обиралися землі для оселення, а потім в їжджали колоністи в імперію [5, с. 55 – 56].

Крім того, у маніфесті встановлювався майновий ценз. Його грошовий еквівалент мав складати суму не меншу ніж 300 гульденів на кожного переселенця. Для заснування колоній виділявся Новоросійський регіон і по можливості ближче до портових міст: Одеси та Феодосії. Характерно, що після 1804 р. витрати сплачувалися лише за переїзд на суднах, підводах і на предмети першої необхідності.

Імперський уряд надавав іноземцям пільги в оподаткуванні та різноманітних повинностях на 10 років [15, с. 674.]; на господарське обзаведення (будівництво домівок, закупівлю худоби і реманенту) видавалося 300 руб. з їх поверненням після кінця пільгового строку упродовж десяти років. Сума грошей на харчування встановлювалася до 10 коп. на дорослого і 6 коп. на малолітнього на добу, а після оселення до перших жнив – від 5 до 10 коп. на кожного залежно від цін на продукти. Повертати гроші на харчування треба було у випадку еміграції з Російської імперії або при переході в інше звання [5, с.57].

Згідно із документом колоністи отримували земельні наділи у розмірі 60-65 десятин. Отже, положення маніфесту поряд із вимогами до іноземців, наприклад стосовно їхніх статків, гарантували низку привілеїв. Останні пункти були в першу чергу направлені на стимулювання та заінтересованість німців до міграції на південь України.

Особливу позицію влада зайняла у питанні регулювання переселення менонітів у Новоросійський край. Уряд Росії усвідомлював особливості світогляду менонітів та працелюбність цієї конфесії. Саме тому імператор Павло I 6 вересня 1800 р. видав грамоту, що гарантувала менонітам низку привілеїв. Зокрема, свободу віросповідання, звільнення від військової та цивільної служби; дозволялося на території поселення користуватися усіма угіддями, ловити рибу, варити пиво та оцет, як для власних потреб так і на реалізацію. Також на землях, які мали належати менонітам без їх згоди іншим представникам заборонялося будувати шинки та житлові будинки [16, с. 286 – 287.]. Додатково, меноніти, під час свого активного переселення в Україну, користувалися статтями маніфесту Олександра I. Саме грамота Павла I та маніфест його сина стали основними законами на підставі яких іноземці заселяли Південь України.

Активна переселенська політика царської Росії продовжувалася до 1810 р., коли уряд видав розпорядження про припинення видання кредитів та допомоги вихідцям із закордону за рахунок державної скарбниці, але дозволялася міграція німців за рахунок власних коштів. Крім того, вони продовжували отримувати всі пільги гарантовані маніфестом від 1804 р. [17, с. 52.]. Масова колонізація продовжувалася до 1819 р. [18, с. 57]. Саме цього року на законодавчому рівні було припинено переселенську політику. 5 серпня 1819 р. Комітет Міністрів видав положення «Про запобігання подальшому переселенню в Росію іноземних вихідців», а 25 жовтня 1819 р. вийшов указ «Про заборону російським місіям давати паспорти іноземцям, що переселяються в Росію та в Царство Польське» [2, с. 61].

Результатом царської колонізаторської політики українських земель початку XIX стало формування значних анклавів проживання німецької етнічної групи. Повну картину проживання можна з'ясувати звернувшись до результатів перепису 1897 р. Так, у Волинській губернії проживало 171331 тис., Херсонській – 123453, Катеринославській – 81039, Таврійській – 78305, Київській – 14707, Харківській – 9080, Чернігівській – 5306, Полтавській – 4579, Подільській – 4069. А в цілому в 1897 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії проживало 491869 тис. німців, або 2,1 % населення. Це була 4 етнічна група після українців, росіян та євреїв [19, с. 229 – 242]. На землях, що входили до складу Австро-

Угорської імперії німці розподілялися наступним чином: у Закарпатті в 1900 р. проживало – 27 064 тис. (13, 1 % населення краю) [З. с. 112], у Галичині в 1914 р. – 65 000 (1,2 %)[7, с. 98]

Отже, міграційні настрої німців були викликані тяжкою економічною ситуацією й релігійними переслідуваннями. Схожим у переселенській політиці Австрійської та Російської держав є наявність статей, які гарантували свободу віросповідання та значні економічні пільги. Також, необхідно зазначити, що територію західноукраїнських земель на початковому етапі заселяли власне великі землевласники. Лише з другої половини XVIII ст. австрійська влада перейнялася проблемою економічного розвитку Буковини, Закарпаття та Галичини й тому розробила державну програму по колонізації краю. Українські землі, які знаходилися у складі Російської імперії одразу заселялися під контролем влади, яка розробляла відповідну законодавчу базу. Крім того, якщо колонізаторська політика західноукраїнського регіону мала промисловий характер, то південь України, Волинь та інші землі Російської імперії заселялися з метою розвитку сільського господарства. Результатом переселенської політики стало формування не тільки заможних поселень, але й впливової політичної сили, яка відіграла важливу роль у житті українських земель в XIX – на початку XX ст.

Список джерел та літератури:

1. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России. – СПб.: Тип. В. Нусвальта, 1869. – 455 с.; Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60 – ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С. 18 – 30.; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (к XVIII - первая половина XIX в.) / Под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.; Плева І. Р. Німецькі колонії на Волге во второй половине XVIII в. – М.: «Готика», 2000. – 444 с.; Костюк М.П. Демографія і географія расселения немецких колонистов на Волини в XIX - начале XX века // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 1996. – С. 238 – 245; Костюк М.П. Динаміка чисельності та розселення німців на Волині (в XIX – на початку XX ст.) // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 52 – 54.; Васильчик В.М. Німецька спільнота в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – №24. – С. 79 – 86.
2. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – на початку XX ст.): Дис... канд.іст.наук. – Донецьк, 2005. – 268 с.
3. Павленко Г.В. Німецька колонізація, її роль і місце в соціально-економічному і культурному розвитку Закарпаття в XVIII – XIX вв. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 103 – 119.
4. Костюк М.П. Німецьке міграційне рухання на Волинь (XVIII – начало XX вв.) // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 27 – 45.
5. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917 рр.): Дис... канд.іст.наук. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
6. Огуй О. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX ст.: соціально-економічні та мовні аспекти // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип.. 16. – С. 120 – 128.

7. Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 рр.): Дис... канд.іст.наук. – Київ, 2002. – 210 с.
8. Плевелє І.Р. Німецькі колонії на Волзі во другій половині ХVІІІ в. – М.: «Готика», 2000. – 444 с.
9. Манифест 4 декабра – о позволеніи иностранцам, кроме жидов, выходить и селиться в России и о свободном возвращении в свое отечество русских людей, бежавших за границу // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 126 – 127.
10. Дитц Я.Е. История поволжских немцев-колонистов / Под научной редакцией И. Р. Плевелє. – М.: Готика, 2000. – Изд. 3. – 496 с.
11. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарев. – М. 1993. – 445 с.
12. Манифест 13 февраля – О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова к приезжающим туда иностранцам // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 25. – С. 64 – 68.
13. Лаптев Ю. Н. Переселение немцев в Крым и основание колонии // Немцы в Крыму: очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврия – Плюс. – 2000. – С. 11 – 22.
14. Велицин А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – февраль. – С. 3 – 32.
15. Поселения иностранцев в России // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – СПб.: Тип. Е. А. Ефрона, 1898. –Т.48. – С. 672 – 675.
16. Высочайшая грамота менонитам о подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 286 – 287.
17. Кулинич И. М. Миграционные процессы немецкого населения в Причерноморье и Приазовье (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии Украины) в ХІХ – ХХ вв. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 52 – 64.
18. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип. 16. – С. 56 – 59.
19. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860-1890 гг. – Черкассы: «Сіяч», 1993. – 256 с.

Поступила в редакцию: 20.12.2006 г.